

The article is devoted to the investigation of the main trends and forms of the cooperation of the Ukrainian State and the White Movement of the South of Russia. It has been proved that Ukrainian help consisted in the considerable delivery of military weapons, though the Germans were on the Ukrainian territory. It is mentioned that it was the support of the Ukrainian State and the German headquarters during the most critical moment of the White Movement's existence that influenced the formation of the strong anti - bolshevist block on the basis of Don and Kuban Cossaks and Voluntary army.

Key words: *Ukrainian State, White movement at the south of Russia, anti-Bolshevist movement, civil war, military-technical cooperation.*

УДК 655.41 “1939-1945” (091)

ББК 63.3 (4 Чех)

Лариса Головата

НАВЧАЛЬНО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ ПОЗАОЧНОГО НАВЧАННЯ В ПОДЕБРАДАХ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрито зміст роботи Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах у роки Другої світової війни; механізм випуску, поширення, цензурування видань; взаємини видавців з контролюючими органами окупаційних властей у Празі.

Ключові слова: *Друга світова війна, Протекторат Чехії і Моравії, Генеральна губернія, українська еміграція, видавничий процес, навчальна література, освітні установи.*

Кількаетапне розчленування Чехо-Словаччини (відторгнення Судетів на основі Мюнхенської угоди між лідерами Німеччини, Великобританії, Франції та Італії, надання автономії Словаччині й Підкарпатській Русі, передача Тешинської області Польщі, проголошення незалежної Словацької Республіки та передача Угорщині південних районів Словаччини й південно-західних територій Закарпаття), тобто послідовні дії, спрямовані на переділ та упокорення Чехо-Словацької Республіки, призвели, урешті, до заснування 15 березня 1939 року за особистим наказом Гітлера маріонеткової держави під назвою Протекторат Чехії і Моравії. Відтак велику культурно-освітню базу, розбудовану численними іммігрантами зі сходу в міжвоєнний час, очікувало адаптування до умов нового державно-адміністративного утворення. Під час війни культурний потенціал української еміграції втілювали Український вільний університет, Музей визвольної боротьби України, Українське історико-філологічне товариство, Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Празі, видавничі фірми (“Колос”, “Пробоем”, Юрія Тищенка). Серед згаданих осередків Український технічно-господарський інститут (УТГІ) мав свою незаперечну специфіку. Це був вищий навчальний заклад політехнічного профілю, що постав як підрозділ Української господарської академії в Подєбрадах (УГА), заснованої 16 травня 1922 р. для фахового доучування молодших членів еміграції, які полишили батьківщину, не закінчивши студій. Створення УТГІ було викликане прагненням зберегти політехнічну освіту в еміграції всупереч економічній кризі кінця двадцятих, через яку чеський уряд спочатку скоротив фінансування, а потім і ліквідував УГА.

Картину розвитку установ Чехо-Словаччини, у тому числі й УТГІ, з використанням архівних джерел відтворили В.Ульяновський і С.Ульяновська [17]. М.Зайцев запропонував періодизацію, яка враховує відмінності різних етапів розвитку УГА й УТГІ [11]. Опираючись на неї, назвемо сутнісні моменти інституційної історії обох установ. На першому етапі (1922–1935) УГА отримала державну фінансову підтримку, усталила структуру (3 факультети, 59 кафедр), сформувала викладацький і студентський контингенти, а тому могла провадити навчальну (аудиторну й заочну), науково-дослідну й видавничу роботу в найбільшому обсязі. На другому (1935–1945) – у зв'язку з припиненням фінансування й формальним закриттям, установа перетворилася на ви-

щучо школу суто заочного навчання. Й оскільки навчальний процес забезпечували власні посібники, то їх продукування й поширення стало пріоритетом, єдиним джерелом матеріального виживання, визначальною рисою цього етапу розвитку. Третя стадія (1945–1952) минала в американській окупаційній зоні (Регенсбург–Мюнхен), де за наявності великої маси студентів і професорів, що в кінці війни емігрували з України, УТГІ налагодив небувалу дотепер аудиторну навчальну роботу. Четвертий етап (початок 1950-х) окреслився на тлі масового виїзду українців за океан – до США, Канади, Південної Америки, Австралії, коли за браком слухачів і викладачів УТГІ перетворився на науково-дослідний заклад. Для спільного розгляду історії УГА-УТГІ дослідники мають природні підстави: інститут був заснований і деякий час знаходився в структурі академії, а після ліквідації останньої став єдиним спадкоємцем і втілювачем її освітньої концепції.

Мета публікації – розкрити діяльність УТГІ в період Другої світової війни, значно менше відображений у перелічених працях, широко залучаючи матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ф. 3797 – Спілка професорів УГА в Подєбрадах) і фундаментальну бібліографію, упорядковану на основі фондів Слов'янської бібліотеки при Національній бібліотеці Чеської Республіки [19].

З установленням німецького протекторату статут СПУГА підтвердило празьке поліційне управління [2, арк.97], надавши тим правові підстави для продовження діяльності УТГІ. Тогочасними дійсними членами СПУГА були: О.Безпалко, Л.Бич, П.Вуків, Л.Грабина, Г.Денисенко, М.Добриловський, В.Доманицький, М.Зайців, В.Іванис, Б.Іваницький, О.Коваленко, С.Колубаїв, В.Кучеренко, С.Комарецький, Б.Лисянський, Б.Мартос, І.Мазепа, В.Мельник, Й.Мельник, К.Міткович, Я.Моралевич, К.Осауленко, В.Приходько, К.Подоляк, В.Садовський, М.Славінський, М.Славінська, М.Сочинський, В.Чередиїв, А.Чернявський, Г.Шиянів, Л.Шрамченко [4, арк.201 зв.–202]. Як і перед війною, УТГІ функціонував у складі трьох факультетів* – агрономічно-лісового, економічно-кооперативного, інженерно-технологічного. Кількість студентів, однак, помітно збільшилася. Так, за весь передвоєнний час (1932–1939) до інституту вступило 1086 осіб. У перший рік війни, у 1939/40 навчальному році, через дестабілізацію становища, насамперед у Чехії й Польщі, на курси УТГІ записалося найменше студентів за весь час існування – 135. Та вже наступного 1940/41 року до УТГІ вступило 847 осіб, у 1941/42 – 1283, у 1942/43 – 1272. Станом на 1 жовтня 1943 р. при інституті налічувалося 4323 особи [1, арк.54]. В.Іванис подає дещо інші цифри: перед війною кількість курсантів УТГІ становила 1003, а протягом війни (1940–1944) сягнула 7017 осіб [12, с.17]. Попри явні розбіжності й ті, й інші дані демонструють тенденцію різкого збільшення кількості студентів, зумовлену ситуацією в освіті на території Генеральної губернії. Закриття німцями вищих шкіл, примусове переміщення на західні території змушували українську молодь студентського віку орієнтуватися на заочну форму навчання, добре розвинуту саме празькими науково-педагогічними осередками. Зрозуміло, що оскільки головна маса студентів УТГІ знаходилася в Генеральній губернії, то власне там і сформувалися основний попит на підручники й широкий ринок їх збуту.

З огляду на впевнене розростання студентського контингенту, УТГІ з 1942 р. отримав підстави підвищити наклади, повторно видати частину надрукованих раніше праць, придбати два циклостилі та фотоапарат для виготовлення зображального матеріалу [1, арк.52]. Видавничий доробок установи склали оригінальні курси лекцій, перевидання й переробки праць викладачів УГА й, меншою мірою, переклади – усього 24 позиції.

---

* Після, у Мюнхені, УТГІ деякий час працював у складі п'яти факультетів, крім трьох згаданих, були ще ветеринарно-медичний і фармацевтичний.

Поет Мирослав Кушнір у щоденниковому записі від 3 квітня 1942 року перелічив курси, запроваджені до обігу у Вищій школі політичних наук*: "...прийшли мені, отже: "Політична економія" [М.Добриловського], "Загальна наука права" [Л.Бича], "Грамматика української мови" [видання не ідентифіковане] та "Історія укр[аїнської] літератури" [Л.Білецького]" [13, с.339]. Однак саме у квітні 1942 р. було зафіксовано перші поодинокі випадки зникнення підручників. Вилучення відбувалося під час пересилки, негласно, без попереднього поінформування керівництва УТГІ. Про непорозуміння стало відомо безпосередньо зі скарг студентів, кількість яких невпинно зростала. Аж у вересні 1942 р. інститутові повернули так і не надісланий студійний матеріал загальною вагою 252 кг, затриманий і нагромаджений, як з'ясувалося, віденським гестапо.

28 вересня 1942 р. керівники УТГІ подали до уряду доповідну записку, де вказували на масове зникнення видань і просили вжити заходів для вноормування процедури, без чого праця інституту неминуче занепада б. У листопаді до інституту навідалися представники гестапо й поінформували про заборону висилки до Генеральної губернії 42 курсів лекцій, узявши від директора С.Комарецького підписку, що заклад не поширюватиме книжок, доки не отримає на те спеціального дозволу празького культурного відділу. Проте надані інститутом видання чиновники культурного відділу переадресували до краківського відділу пропаганди для здійснення цензурної процедури.

У документах згадується, що справою полагодження формальностей у Кракові займався Остап Котик-Степанович (1898–1993) – випускник УВУ (1930), а під час війни активний діяч УЦК. Як указано в його листі до керівництва УТГІ від 16 лютого 1943 р. [5, арк.76–76 зв.], усі підручники цензор поділив на декілька груп, беззастережно заборонивши поширювати на території Генеральної губернії лекції англійської й французької мов. Обмеження стосувалося й перекладів літературних творів і було вмотивоване належністю Англії та Франції до антигітлерівського військово-політичного блоку держав і народів. До видань другої групи ввійшли винятково надруковані перед війною гуманітарні курси ("Політична економія" М.Добриловського, "Палеоліт" В.Щербаківського, "Історія України" М.Славінського, "Основи журналізму" О.Бочковського, "Нарис історії української преси" А.Животка, "Історія української літератури" Л.Білецького). Спостерігаючи ситуацію зблизька, О.Котик-Степанович у згаданому листі передрік, що більшість видань не отримає дозволу на поширення, а з журналістики – то вже напевно. Саме так і сталося. Крім підручників з англійської і французької мов, головний відділ пропаганди заборонив поширювати на території Генеральної губернії англо-український словник та "Історію України" професора М.Славінського [16] – колишнього міністра праці в уряді Української держави часів Федора Лизогуба, перекладача, викладача УТГІ, у 1945 році депортованого органами НКВС до Києва, де він загинув у Лук'янівській в'язниці. Водночас цензор доручив переробити курси політекономії професора М.Добриловського та місцевого господарства професора Л.Бича**, вимагаючи внести до змісту кон'юнктурні зміни, а саме: за матеріалами тогочасної фахової німецької літератури слід було підготувати окремий додаток про новітні націонал-соціалістичні економічні ідеї. Лекції Л.Бича друком не вийшли, імовірно, через стан здоров'я автора (помер у 1944 р.). Натомість М.Добриловський таки видав свій курс, який поруч з іншими звинуваченнями міг відіграти фатальну роль доказової бази під час енкаведистських допитів автора в 1945 році, репресованого й реабілітованого в середині 1950-х років [9].

* Вища школа політичних наук заснована в структурі економічно-кооперативного факультету 12 листопада 1936 р.; до програми входили історичні та суспільні предмети.

** Ідеться про наміри УТГІ перевидати передвоєнні економічні праці: Добриловський М. Політична економія : курс лекцій. – Подєбради, 1932–1933. – 305 с.; Бич Л. Господарство місцевої самоуправи : курс лекцій. – Подєбради, 1934. – 263, III с.

Поширення інших семи видань цензори зупинили “без виглядів на дозвіл” [3, арк.193]. Судячи з документів, проскрибованими курсами стали два передвоєнні підручники – “Основи журналізму” та “Структура часопису” О.І.Бочковського [7; 8], “Нарис історії української преси” А.Животка [10], друга частина “Основ журналізму”, написана С.Сірополком уже під час війни на доповнення до першої частини підручника померлого на той час О.І.Бочковського [15], “Історія української літератури” Л.Білецького [6], “Формація українського народу” В.Щербаківського [18], “Нарис економіки українських земель” В.Садовського, відомого економіста й демографа, у 1945 році депортованого радянськими спецслужбами до Києва, де він загинув у тюрмі [14]. Через цензурні заборони на розповсюдження цих навчальних видань інститут закритий і гуманітарні курси, для яких вони готувалися.

Лекції технічного, господарського змісту, безпечні з погляду ідеології, мали добрі шанси на отримання цензурного дозволу. Попри обмеження діяльності наукових установ, закриття вищих навчальних закладів, заборони на випуск наукової літератури й підручників для вищих шкіл, влада в 1942 році з прагматичних мотивів погодилася відкрити у Львові т. зв. “державні фахові курси” – медичні, ветеринарні, технічні, сільськогосподарські, лісові. Підручники із цих дисциплін могли придатися в новій освітній ситуації й тому досить легко отримали офіційне схвалення на використання в межах Генеральної губернії. Більше того, на прохання представників УЦК краківський цензор скерував супровідного листа до празьких контролюючих органів, у якому запевнив, що не перешкоджатиме їх застосуванню на території свого адміністративного утворення.

Підтримка відділу пропаганди Генеральної губернії не була зайвою, бо в Кракові відбувався лише перший етап полагодження формальностей. Наступний належав до компетенції урядових структур Протекторату. 5 березня 1943 р. чиновник міністерства освіти повідомив директора УТГІ про дозвіл на пересилання курсів до Генеральної губернії, але вимагав на кожну поштову посилку заповнити три примірники т. зв. консигнацій (ішлося про введення комісійної плати за розповсюдження видань). Якщо взяти до уваги, що бланк консигнацій коштував 1,5 крони, а з літа 1943 р. міністерство брало ще додаткові кошти (5 крон) за здійснення процедури їх затвердження (разом 6,50 за кожну посилку), то увиразнюється комерційна суть цих нововведень.

Кожна сторона діяльності інституту – видавнича, навчальна, кадрова, організаційна – зазнавала зовнішнього втручання, тому керівництво з наболілих питань часто зверталося до вищих інстанцій, передусім до безпосереднього урядового куратора УТГІ доктора Г.Й.Байера. З ним обговорювали арешт гестапівцями секретаря УТГІ Олексія Козловського, а на переломі 1943–1944 років – проблему працевлаштування професорів, які прибули до Протекторату з відступом німецької армії. Щодо останнього питання реакція Байера була стриманою – принципово не проти, але необхідно кожну кандидатуру розглядати індивідуально, на основі заяви, життєпису та списку наукових праць. Куратор брався запобігати перешкодам з боку гестапо, однак у документах зазначено, що стосовно частини кандидатів, на яких управа зробила відповідне подання, не було одержано жодної відповіді, натомість із приводу двох прийшла відмова [3, арк.201 зв.–202]. На словах Байер позитивно оцінював працю УТГІ, висловлював думку про розширення діяльності, навіть про доцільність відновлення у великому німецькому місті академії, проте зі звуженим, суто сільськогосподарським, профілем. З одного боку, урядовий чиновник під час інспекції демонстрував готовність допомагати у вирішенні інститутських проблем, з іншого, – вимагав абсолютної лояльності, застерігав із приводу поширення ворожих щодо Німеччини поглядів, “бо навіть один такий випадок може загрожувати існуванню Інституту” [2, арк.103].

У кінці 1943 – на початку 1944 рр. на тлі дестабілізації життя руйнувалися апробовані вже під час німецького правління механізми книговидавництва. “Портфелі” десятків

видавничих фірм містили сотні запланованих до видання рукописів, за які часто було наперед виплачено гонорари, тому справа пошуку нової організаційно-матеріальної бази стояла гостро. Українські видавці зважували можливості співпраці з німецькими, останні, зі свого боку, сподівалися на зиск від продажу видань у місцях скупчень українських утікачів, військовополонених, робітників. УТГІ провадив подібні переговори стосовно випуску збірника до 20-ліття УГА та 10-ліття інституту. Спочатку питання обговорили з очільниками “Українського видавництва”, однак краківська цензура послідовно забороняла видавати й поширювати наукові видання. Шукаючи інших можливостей, інститут звернувся до R.Herrose’s Verlag [2, арк.103], але німецька фірма, посилаючись на брак паперу, теж відмовилася від збірника великого обсягу [3, арк.201].

Численні негаразди інституту не завадили, однак, виникненню у владних колах підозри щодо його наживи з надто дорогого продажу курсів лекцій. У відповідь на зацікавлення міфічним капіталом, набутиим начебто з розповсюдження книжок, директор С.Комарецький надав пояснення й тим зняв підозри в спекуляції: “... я показав [...] цінник Інституту, зазначив, що там стоять ціни курсів з навчанням, вирахував там же, скільки з цієї суми береться за навчання та самий підручник й порівняв ці ціни з цінами книжок, які видав Геррозе друком, з чого виходило, що наші книжки є дешевшими, ніж видання Геррозе. Отже, спекуляції жадної не було й нема. Навпаки ми продаємо свої курси занадто дешево, а професура в Інституті працює майже безплатно” [3, арк.201 зв.–202].

У лютому 1945 р. постало питання перенесення УТГІ поза межі Протекторату. Проблеми, що поставали в перспективі (евакуація, припинення зарахування студіюючих, облаштування на новому місці), обговорювалися на подебрадських засіданнях принаймні до 20 березня 1945 р., коли й датовано останній протокол (№ 52) у фонді [2, арк.121].

У воєнні роки попит на навчання в УТГІ порівняно з міжвоєнним часом зріс у декілька разів, а закриття німцями вищих шкіл на території Генеральної губернії, ліквідація гуманітарної освіти спричинили штучне збільшення напливу студентів на технічні, економічні й сільськогосподарські курси. Через неспроможність налагодити стаціонарне навчання кореспонденційний шлях залишався єдиним способом виконати освітнє завдання. Випуск на циклостилї малотиражних курсів лекцій частково компенсовував відсутність повноцінних підручників для вищої освіти, але цензурні, організаційні, фінансові обмеження, постійне втручання з боку наглядових структур чинили серйозні перешкоди для нормального перебігу видавничої й навчальної роботи, утруднюючи отримання дозволу на випуск і розповсюдження лекційного матеріалу, доправлення його до студентів, усталення адекватної до суспільних запитів номенклатури спеціальностей. Однак за допомогою українського суспільства українським еміграційним діячам у Празі вдалося підтримати неперервність діяльності УТГІ як освітньої установи політехнічного профілю; було забезпечено певний приріст видавничого доробку, що відіграв позитивну роль у поширенні технічних та економічних знань; тисячі молодих українців, позбавлені в окупаційних обставинах ширших можливостей здобути освіту, отримали в УТГІ фахові знання; урешті, збережено організаційні, матеріальні, кадрові основи для розвитку національної вищої освіти в діаспорі в повоєнний час.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3797, оп. 1, спр. 1, арк. 97.
2. Там само, ф. 3797, оп. 1, спр. 2, арк. 103.
3. Там само, ф. 3797, оп. 1, спр. 3, арк. 201 зв. – 202.
4. Там само, ф. 3797, оп. 1, спр. 5, арк. 201 зв. – 202.
5. Там само, ф. 3797, оп. 1, спр. 20, арк. 201 зв. – 202.
6. Білецький Л. Історія української літератури : курс лекцій / Л. Білецький. – Подєбради, 1937. – 104 с.
7. Бочковський О.-І. Основи журналізму : нарис теорії журналістики / О.-І. Бочковський. – Подєбради, 1937. – Ч. 1. – 89 с.

8. Бочковський О.-І. Структура часопису : нарис архітекτονіки часопису / О.-І. Бочковський. – Подєбради, 1938. – 34 с.
9. Добриловський М. Вступ до вивчення економічної теорії й практики німецького націонал-соціалізму : курс лекцій / М. Добриловський. – Подєбради, 1943. – 82 с.
10. Животко А. Нарис історії української преси : курс лекцій / А. Животко. – Подєбради, 1937. – 108, IV с.
11. Зайцев М. Українська Господарська Академія та Український Технічно-Господарський Інститут і високе технічне шкільництво західного світу / М. Зайцев // Українська Господарська Академія в Ч. С. Р., Подєбради, 1922–1935 і Український Технічно-Господарський Інститут, Подєбради–Регенсбург–Мюнхен 1932–1972 : в 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ. – Нью-Йорк, 1972. – С. 5–11.
12. Іванис В. Національно-політичне значення Української господарської академії / В. Іванис // Українська Господарська Академія в Ч. С. Р., Подєбради, 1922–1935 і Український Технічно-Господарський Інститут, Подєбради–Регенсбург–Мюнхен 1932–1972 : в 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ. – Нью-Йорк, 1972. – С. 17.
13. Кушнір М. Невкоєне серце : поезії, проза, матеріали до життєпису / М. Кушнір ; [упоряд. М. Дубас, І. Калинець ; передм. М. Дубаса]. – Львів, 2005.
14. Садовський В. Нарис економіки українських земель : курс лекцій / В. Садовський. – Подєбради, 1935. – 78 с.
15. Сірополко С. Основи журналізму / С. Сірополко. – Подєбради, 1941. – 49 с.
16. Славінський М. Історія України / М. Славінський. – Подєбради, 1933–1934. – 175, [2] с.
17. Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича ; [упоряд. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновсько-го]. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. : іл.
18. Щербаківський В. Формация українського народу / В. Щербаківський. – Подєбради, 1937. – 35 с. : табл.
19. Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945. – Díl I, svazek 1–3. – Praha, 1996. – 1472 s.

In my article I examine the content of work of the Ukrainian Technical-Agricultural Institute of Poděbrady (UTHI) during II World War; mechanism of editions issue, distribution and censorship; relationships of editors with supervisory bodies of occupation powers in Prague.

Key words: *II World War, Protectorate Bohemia and Moravia, General Government, publishing process, Ukrainian émigrés, educational literature, educational institutions.*

УДК 341.231
ББК 63.3 (4 Укр)

Ірина Овчар

РОЛЬ УКРАЇНИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 рр.)

Вивчення політичних трансформацій, які здійснювалися в роки перебудови, формує чималий спектр проблемно-тематичних питань сучасної української політичної історії. Обставини й умови розпаду радянської держави пов'язані з прагненням її колишніх республік відновити свою незалежність, укріпити самостійні позиції у внутрішній і зовнішній політиці. Відповідна роль у цих процесах відводилася Україні, значимість і послідовність яких збіглися з політикою перебудови (1985–1991 рр.).

Ключові слова: *перебудова, Радянський Союз, Україна, трансформаційні процеси.*

Трансформаційні процеси, що відбувалися протягом 1985–1991 рр. у СРСР, мали також свої характерні й особливі умови здійснення на республіканському рівні. Хоча курс на перебудову реалізовувався “з центру”, він не міг відбутися без належної підтримки “на місцях”. Сучасна українська політика була б неможливою без важливих подій, що відбувалися наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Зважаючи на актуальність і значимість зазначеної теми для української історії, вона є предметом вивчення не лише окремих учених, а й наукових центрів, об'єднань експертів. Чимало сказано про перебудовні події в працях тогочасних політичних діячів, які в сучасних умовах активно розвивають державницький напрям наукового дослідження. Мета